

Makale Künyesi (Araştırma): Karataş, E. ve Yıldız, İ. (2020). Acıyı damıtma sanatı: toplumsal bellek ve Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinde mübadele. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 28-51.

ACIYI DAMITMA SANATI: TOPLUMSAL BELLEK VE AHMET YORULMAZ'IN ESERLERİNDE MÜBADELE

Evren KARATAŞ¹
İpek YILDIZ²

Evlerimiz birer birer sayıldı
Şu senede dirliğimiz bozuldu
Mezarımız gurbet elde kazıldı

Ne unlar öğüttük ne bulgur aşı
Karalı günlere çekin gidelim
Asılın yollara düşün gidelim
Ferman büyük yerden hatın edelim³

Haftadan haftaya gelir gazete
Urumun malları çıktı mezete
Şimden sonra varın girin zahmete
Aman Allah ne günler ne günler
Akın akın geliyordu anam sürgünler⁴

ÖZET

Toplumsal bellek, bir toplumun mazide kalmış başta travmatik anıları olmak üzere toplumu şekillendiren, dönüştüren kimi zaman yıkıcı kimi zaman da yapıcı olan yaşanmışlıklarını geleceğe aktarma çabalarının bütünüdür. Bellek temelde bireysel bir yön taşır. Ancak aynı olayı yaşayan bireylerde bile bu olaya ait yorumlar birbirinden farklıdır. Bu farklılığı yaratan temel unsur ise kimlik örüntüleridir. Burada toplumsal bellek ile kimlik kavramları arasında çapraz bir bağ olduğu ortaya çıkar. Kimlik toplumsal bellek üzerine kurulur, toplumsal belleği oluşturan birikim ise farklı kimliklerin farklı yorumlarından oluşur. Kimlik kavramının önemli bileşenlerinden

¹ Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. ekaratas@cumhuriyet.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6598-5080>

² Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Arş. Gör. Dr. ipekyildiz85@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7163-6634>

³ Niğde Çarıklı doğumlu Makrina Karalidi'den alınan mübadele ağıdı (Söylemez, 2019, s. 2555).

⁴ Misli doğumlu Paraskevi Gusutidu'dan alınan mübadele ağıdı (Söylemez, 2019, s. 2557).

oluşan kültür hem tarih boyutuyla hem de sosyal iletişim yönüyle birey ve toplum üzerinde birleştirici bir işlev görür. Ortak deneyimler, yaşantılar, beklentiler ve idealler birliktelik duygusu yaratarak bireyleri bir arada tutar. Bütün bu birlikteliği kuran ana varlık ise toplumsal bellektir. Toplumsal bellek büyük oranda acı üzerine kuruludur. İnsanlık tarihi aslında bütün bir acının da tarihidir. Yeryüzünde var olabilmek adına insanın insana yaptığı zulümler, savaşlar, istilalar, göçler yeryüzünü bir acı coğrafyası hâline dönüştürür. Bu coğrafyanın rengi kandır. Ancak insanoğlu her zaman acıyı bal eylemeyi de bilmiştir. Bu karanlık ve kanlı yazgıdan türküler, destanlar, halk hikâyeleri, şiirler, romanlar üretmiş ve toplumsal belleğini en çok edebî mecrada saklamayı ve ölümsüz kılmayı başarmıştır. Nitekim bu çalışmanın örneğini de Balıkesir/Ayvalık'ın önemli simalarından ve Girit mübadili bir ailenin üyelerinden olan Ahmet Yorulmaz'ın *Ulya* adlı son romanı oluşturmaktadır.

Mübadele olayı, Yunan edebiyatında mübadele sonrasında edebî ürünlere hemen dönüşürken Türk edebiyatında ancak 90'lı hatta 2000'li yıllarda bir izlek olarak görülmeye başlanır. Bunun temel nedeni yeni kurulan Cumhuriyet'le birlikte ulus devlet anlayışının ve kimlik kavramlarının oturtulmasının vakit almasıdır. Bu süreçte genç Cumhuriyet'in uğraşacağı daha başlıca meseleler gündemdedir. Ayrıca Türk edebiyatında görülen mübadele örnekleri mübadeleyi yaşayanlar tarafından pek işlenmemiştir. Genelde mübadele onların üçüncü kuşak torunları aracılığıyla nakledilmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönem yazarları içerisinde de mübadeleden etkilenenler olmasına rağmen genelde mübadele kavramı ancak ikinci ve üçüncü kuşak mübadiller aracılığıyla edebî mecraya aktarılmıştır. Kısacası Türk edebiyatında Cumhuriyet'le birlikte yeni bir devlet anlayışının oluşmasının da etkisiyle mübadele konusu uzun yıllar suskunluğunu kuruyarak 2000'li yıllarda daha sık görülmeye başlanır.

Yorulmaz, Türk edebiyatında mübadele konusunu ele alan öncül yazarlardan biri olarak tanınır. Çalışmanın omurgasını oluşturan mübadele olgusu 1923 yılında imzalanan Lozan Sözleşmesi ile tarihte yerini almıştır. Sözleşme hükümlerince Türk uyruklu Ortodoks Hristiyanlar ile Yunan uyruklu Müslümanlar karşılıklı göçe tabi tutulmuşlar, mübadiller yeni yurtlarında uzun süre kimlik karmaşası ve aidiyet sorunları yaşamışlardır. Bu çalışmanın amacı mübadelenin sosyal yapıya yansımalarını edebî saha üzerinden değerlendirmeye çalışmaktır. Çalışma, durum çalışması yöntemiyle hazırlanmış ve elde edilen veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Yorulmaz, toplumsal bellek, edebiyat, mübadele, Ulya.

THE ART OF REFINING AGONY ANALYSIS OF POPULATION EXCHANGE IN THE WORKS OF AHMET YORULMAZ WITHIN THE SCOPE OF SOCIAL MEMORY

ABSTRACT

Social memory is the effort of carrying the past life experiences of a society into the future whether destructive or constructive, having formed and transformed the society, particularly the traumatic ones. Memory essentially has an individual aspect. Yet, even same events are interpreted differently when happened to different people. The main factor creating this difference is the identity patterns. At this point, a crosslink occurs between the terms social memory and identity. Identity is based on social memory and social memory is formed of different commentaries of different identities. Culture, formed of the main components of identity term, has a connective function over the individual and society with its historical and social communication aspects. Mutual experiences, livings, expectations and goals hold individuals together by creating a spirit of togetherness. The main entity constituting this togetherness is social memory. Social memory is largely based on pain. The history of humanity is also the history of the whole pain. Man's cruelties to man, wars, invasions and migrations in order to exist on earth turn the world into a geography of pain. Colour of this geography is blood-red. Mankind also knew to make the pain into something sweet. They produced folk songs, sagas, folktales, poets, novels out of this dark and bloody fate and managed to render their social memory immortal by keeping it mostly in the literature. Thus, an example of this work is a novel of Ahmet Yorulmaz who was an important face from Balıkesir/Ayvalık and one of the first-generation members of a Cretan exchanged family.

While the population exchange turns into literary products after the exchange in Greek literature, it is only seen as a theme in Turkish literature in the 90s and even 2000s. The main reason for this is that it takes time to reinforce nation-state and identity concepts in the beginning of newly established Republic. In this process, more crucial issues that the young Republic will deal with are on the agenda. In addition, examples of population exchange seen in Turkish literature have not been studied much by those directly exposed to the exchange. In general, these experiences were narrated by the third-generation grandchildren of the exchange. Although there are people affected by the exchange among the first period writers of the Republic, these ones appear in the 90s and 2000s, as well. In other words, with the effect of the formation of a new-state conception in Turkish literature in first decades of Republic, the subject of population exchange keeps its silence for many years but it is started to be seen more frequently in the 2000s.

Yorulmaz is known as one of the antecedent writers approaching the population exchange in the Turkish literature. The population

exchange creating the structure of the work has been imbedded in history with the Treaty of Lausanne signed in 1923. According to the articles of agreement, Turkish Orthodox Christians and Greek Muslims have been exchanged and exchanged people have had identity confusions and belonging problems for a long time in their new homeland. The aim of this work is to evaluate reflections of migrations to the literary space. The work will be prepared with case study method and the data obtained will be analysed with the content analysis method.

Keywords: Ahmet Yorulmaz, social memory, literature, population exchange, Ulya.

GİRİŞ

Ruhsal sarsıntılar, birey üzerinde olduğu kadar toplum üzerinde de yıkıcı etki yaratır. Toplumlar travmalar karşısında öncelikle acının büyüklüğüyle baş edebilmek için ya onu dönüştürmeye ya da üzerini kapatmaya eğilim gösterirler, aksi hâlde acı tüketici yok edici bir boyuta yükselebilir. Bu aşamada olayın unutulmasından ziyade dondurulması, durdurulması, olduğu hâliyle bir süre göz önünden uzağa itilmesi gereklidir. Sancar, bu durumu bir nevi “paranteze alma” ve “izole etme” eylemi olarak tanımlamaktadır: Travma büyük acı veren olaylarla ortaya çıkar. Acı öyle büyüktür ki, algı kapılarını bu büyük basınca karşı kapatır. Bireyin kimlik kurgusu çerçevesinde anlatılamaz ve hatırlanamaz nitelikteki bu acı bilinç tarafından paranteze alınarak izole edilir. Bu şekilde bir tarafta kapalı tutulan olay unutulmaz ama dondurulur” (Sancar, 2010, s. 150).

Kimlik toplumsal bellek üzerine kurulur, toplumsal belleği oluşturan birikim ise farklı kimliklerin farklı yorumlarından oluşur. Kimlik kavramının önemli bileşenlerinden oluşan kültür hem tarih boyutuyla hem de sosyal iletişim yönüyle birey ve toplum üzerinde birleştirici bir işlev görür. Ortak deneyimler, yaşantılar, beklentiler ve idealler birliktelik duygusu yaratarak bireyleri bir arada tutar. Bütün bu birlikteliği kuran harç ise toplumsal bellektir. Toplumsal bellek kavramını ilk ortaya atan Maurice Halbwachs'tır. Naziler tarafından gönderildiği Buchenwald toplama kampında 1945 yılında ölen Halbwachs aynı zamanda Bergson ve Durkheim'ın öğrencisi olmuştur. Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'a göre bellek her zaman bireye aittir ama aynı zamanda bellek, toplum tarafından belirlenir (2019, s. 17; 2018, s. 13). Günümüzde edebiyat, sosyoloji, tarih, mimari, iletişim gibi pek çok farklı disiplin tarafından tartışılmakta ve geliştirilmekte olan bellek; kişisel, bilişsel, toplumsal, iletişimsel, kültürel bellek ile alışkanlık belleği ve nesnel belleği olarak alt başlıklar altında incelenmektedir.

Toplumsal bellek büyük oranda acı üzerine kuruludur. İnsanlık tarihi aslında bütün bir acının da tarihidir. Yeryüzünde var olabilmek adına insanın insana yaptığı zulümler, savaşlar, istilalar, göçler yeryüzünü bir acı coğrafyası hâline dönüştürür. Bu coğrafyanın rengi kandır. Ancak insanoğlu her zaman acıyı bal eylemeyi de bilmiştir. Bu karanlık ve kanlı yazgıdan türküler, destanlar, halk hikâyeleri, şiirler, romanlar üretmiş ve toplumsal belleğini en çok edebî mecrada saklamayı ve ölümsüz kılmayı başarmıştır. Toplumsal bellek toplum nezdinde herhangi bir ölçüt nedeniyle kıymet bulan çekirdek bir anının işlenmesi ile oluşur. Kimi zaman bu çekirdek olay birden çok toplumun tarihinden aynı anda teğet geçer. Mübadele konusunda olduğu gibi dünya tarihi bu tür ortak anılarla yüküldür. Ancak bu tür durumlarda farklı toplumların aynı çekirdek olaya yükledikleri anlam birbirinden farklıdır.

Connerton bunun en iyi örneklerinden biri olarak Haçlı Seferlerine yönelik İslâm ve Hristiyan toplumlarındaki farklı anlam yüklemelerini gösterir. Bir toplum için bozgun olan tarihsel bir mücadele hızla ya bir tür mağduriyet durumuna dönüştürülerek dünya kamuoyu nezdinde haksızlığa uğramışlık duygusu yaratılmakta ya da yine aynı hızla unutturulmaya çalışılmaktadır (Connerton, 2019, s. 29).

HİKÂYE BÖYLE BAŞLADI: LOZAN SÖZLEŞMESİ

30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında imzalanan ve mübadele hareketinin ana hareket noktasını oluşturan “Türk ve Rum Ahâlinin Mübâdelesine Ait Sözleşme ve Protokol” başlığını taşıyan anlaşma metni aslında 1789 Fransız ihtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik akımları sonrasında başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı devletinde azınlıkların bulunduğu bölgelerde görülen sosyo psikolojik hareketlenmelerin son dönemecini oluşturmaktadır⁵. Zira Lozan sözleşmesi Yunanistan ve Balkan topraklarında görülen bir nevi sosyal huzursuzlukların ve hareketlenmelerin çözüm bulması adına

⁵ Aslında bu hareketlilik bölgede uzun zamandır var olduğu için Lozan sözleşmesi öncesince 14 Kasım 1913 tarihinde Yunanistan ile Osmanlı devleti arasında Atina Antlaşması imzalanmış ve artık Osmanlı devleti sınırları dışında kalan Müslüman ahaliye istemeleri durumunda Osmanlı tâbiyetine geçme hakkı verilmiştir. Bu sözleşmeden sonra da İzmir ve Balıkesir bölgesindeki Rumlar başta olmak üzere Osmanlı devletinin Rumların yoğunlukta olduğu bölgelerinden Yunanistan'a kısmî göçlerin olduğu görülmüştür. Bu nedenle Temmuz 1914 tarihinde Doğu Trakya'daki Rumlar ile Makedonya'da yaşayan Türklerin mübadelesine karar verilmiştir (Üzman, 2018, s. 83).

yapılmış ve yaklaşık bir milyon insanın yaşamını derinden etkilemiş bir hadisenin de başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Bu noktada Yunan ve Türk taraflarında mübadele edilen Türk ve Rum nüfuslarının farklı şekillerde ifade edildiği gözlenmiştir. Ercan iki ülkenin mübadil rakamları arasında üç kat kadar bir farklılık olduğunu belirtmekte ve her durumda mübadele edilen Türk nüfusunun Yunan nüfusundan daha yüksek olduğuna vurgu yapmaktadır (2006, s. 46). Yunan bilim insanı Seferiadis'in çalışmasına göre 1923-1927 aralığında Türkiye'den Yunanistan'a göç edenlerin sayısı 149.851'dir. Türk kaynaklarına göre ise durumun tersi yönde olduğu görülmektedir. Muhtelit (Karma) Mübadele Komisyonu'nun belgelerine göre ise 1924 Ekim ayına kadar Yunanistan'a göç eden Rumların sayısı 109.000, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadillerin sayısı ise 370.000 civarındadır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yıllık rakamlarına göre ise bu sayı 456.720 olarak tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere Türk ve Yunan taraflarında mübadillerin sayısı konusunda bir birlik yoktur (Mutlu, 2005, s. 218-219).

Ercan da mübadele ve Lozan kavramlarını Fransız İhtilali sonrası ivme kazanan ulus devlet yapılanmaları ve giderek güç kaybeden imparatorlukların küçülmesi süreciyle ilişkilendirmekte ve mübadelenin sadece bir göç olgusu olarak değerlendirilmesinin yanlış olacağını vurgulamaktadır. Ercan'ın yaklaşımı Lozan ve mübadele vakalarının hem tarihi zemine anlamlı şekilde oturtulması hem de mübadele sonrası sürecin yorumlanmasına katkı sağlayacak bir nitelik taşımaktadır:

“Lozan Mübadelesi yalnızca iki devlet arasında yapılmış bir değiş tokuş / göç olmadığı gibi, mübadeleden uzun bir süre önce dünyada değişmeye başlayan devlet yapılarının uzantısı niteliğini taşır. Orta Çağ'ın büyük imparatorlukları, dünyada eskiden beri mevcut olan milletlerin ulus bilincini kazanması ve Fransız Devrimi'nin bu sürecin simgesi olarak sahneye çıkmasından sonra teker teker yıkılmaya başlamış, bu imparatorlukların yerlerine ulus-devletler kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da bu uluslaşma sürecine çağdaşlaşma hareketlerinin başlamasıyla eklenmiştir” (Ercan, 2006, s. viii).

Mutlu ise “iki taraflı karşılıklı göç olarak” tanımladığı mübadelenin ortaya çıkmasını bağnaz (fanatik) milliyetçi devletlerin ülkelerinde sadece kendi milletlerinden halkları görmek istemelerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Mutlu'ya göre ideolojik tarafı ağır basan ve geleceğe yönelik siyasi amaçlar içeren mübadele hareketlerinin temelinde ulus devlet yaratma arzusu yatmaktadır (Mutlu, 2005, s. 15-16).

Lozan anlaşması öncesinde kısmi olarak başlayan yasa dışı göçler Lozan ile daha sistemli ve yasal bir çerçeveye alınmıştır. Ancak her ne kadar bir çözüm ve huzur süreci gibi gösterilse de Lozan ile başlayan mübadele vakası her mübadele olayı gibi acı dolu sosyal bir hadisedir. Toplam on dokuz maddeden oluşan, Türk tarafından İsmet İnönü ve Dr. Rıza Nur ile Yunan tarafından Veniselos ve Caclamanoz imzalarını taşıyan sözleşme metninin özellikle ilk iki maddesi mübadele sürecinden etkilenecek halk kitlesini tanımlaması açısından önem taşımaktadır⁶.

1912'de çıkan kanuna göre sınırları belirlenmiş olan İstanbul Belediyesine ait bölge içinde 30 Ekim 1918'den önce yaşamakta olan bütün Rumlar, İstanbul Rum Ahâlisi olarak kabul edilmiştir. Batı Trakya'nın Müslüman Ahâlisi ise Bükreş Andlaşması ile 1913'te belirlenen hududun doğusundaki bölgede yerleşmiş bulunan Müslümanlardır" (Mutlu, 2005, s.162). Ancak Lozan Sözleşmesi Yunanistan ve Türkiye arasındaki göç sorununa tam bir çözüm sağlayamadığından var olan diğer sorunlar için 10 Haziran 1930 yılında Ankara Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşmaya göre İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri göçmen değil établis (yerleşmiş) olarak tanımlanmıştır. Yine anlaşma hükümlerince bir diğer pürüz olan mübadillerin geride bıraktıkları mülkiyet haklarına çözüm getirilmiştir. Buna göre Yunanistan'dan göç eden Türklerin mülkiyet hakları Yunan Hükûmetine, Türkiye'den göç eden Rumların mülkiyet hakları ise Türk Hükûmetine bırakılmış ve böylece mübadele sorunu tamamen çözüme kavuşturulmuştur (Ercan, 2006, s. 47; Uzman, 2018, s. 84).

⁶ Sözleşme metninde yer alan ilk iki madde şöyledir:

Madde 1.

1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye arazisinde yerleşmiş bulunan Rum Ortodoks dinindeki Türkiye tebaası ile Yunan arazisinde yerleşmiş bulunan Müslüman dinindeki Yunan tebaasının mecburî olarak yer değiştirmelerine süratle başlanacaktır. Söz konusu kişiler, Türkiye ve Yunan hükûmetlerinin kendi memleketleri hakkında izni olmadıkça ne Türkiye'ye ne de Yunanistan'a gelip tekrar yerleşmeyeceklerdir.

Madde 2.

Birinci maddede açıklanmış mübadele işlemi aşağıdaki ahali için uygulanmayacaktır.

- a. İstanbul'daki Rum Ahâli
- b. Batı Trakya'daki Müslüman Ahâli

GÖÇÜN TRAJİK BİR GÖRÜNÜMÜ OLARAK MÜBADELE

Tarihçi İlber Ortaylı (2017), “Her mübadele bir yaradır, izi kalır” diyerek aslında bütün bir mübadele tarihini özetler gibidir. Temelde bir göç biçimi olan mübadele göç sınıflaması içerisinde zorunlu göçler kapsamına girmektedir. Yıllarca kök saldıkları, uğruna savaştıkları, toprağından nimetlerinden ekmelelerini kazandıkları, geçmişlerini atalarını topraklarına verdikleri, çocuklarını besledikleri, büyüttükleri, düşüncelerini, kültürel kodlarını inşa ettikleri, mekânlarıyla, kültürleriyle yurt kıldıkları, ev bildikleri kısacası varlıklarına anlam kattıkları, varlıklarıyla da ıssız topraklarını vatan eyledikleri memleketlerini hükümetlerin aldıkları kararlarla âdetâ köklerinden sökülen birer ağaç gibi terk etmek zorunda kalan, gittikleri topraklarda fazla yeşeremeyen, havasına suyuna, insanına alışamayan, “yarım gavur” olarak tanımlanan ve yeni vatanlarına uyum sağlamayan bu insanlar için mübadil olmak oldukça zorlu bir görev olmuştur.

Mübadele edebiyatında sıklıkla mübadillerin bu ikilemelerinden sıkça söz edilir. Onlar için ana yurt neresidir? Sökülüp geldikleri Girit mi, Midilli mi, yoksa yeni yurt tuttıkları Türkiye mi? Aslında burada paradoksal bir durumdan söz etmek gerekir. Mübadiller -Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinden hareket edecek olursak- daha çok Giritliler için kullanılır. Girit'te buldukları dönemlerde Anadolu toprakları bir nevi, ana vatan olarak görülürken, Anadolu'ya geldiklerinde ise sıla olarak kabul ettikleri mekân Girit olur. Çünkü azınlık da olsalar Girit onların yüzyıllarca kök saldıkları, yurt tuttıkları, toprağından ekmelelerini kazandıkları yerdir.

Ulya romanında bu durumla ilgili oldukça çarpıcı bir olay aktarılır. Lura lakaplı Hüseyin Ağa göç esnasında yanına aldığı sembolik bir hatıra ile fiziken ayrıldığı topraklardan manevi olarak kopamaz. Küçük bir torbaya koyduğu bir parça toprak Lura'ya gittiği yerde vatan olur. “Girit'i sayıklaya sayıklaya ölecek bir yakınımızın mezarına da serpmek gerekebilir.” inancıyla taşınan üç beş avuç toprak toplumsal aidiyet hissinin bireysel olarak eyleme dökmüş şeklidir (Yorulmaz, 2010, s. 9). “Sıla özlemi nedeniyle topluma uyum sağlamaya direnilmesi, yapılan her işin eğreti olması, göçmenlerde baş gösteren kayıtsızlık hâli, kadercilik, tevekkül, tembellik, parçalanmış kişilik, bu psikolojinin en somut göstergeleridir” (Dervişoğlu ve Bilecen, 2017, s. 10).

Göçü tanımlayan temel iki kavram aidiyet ve kimlik kavramlarıdır. Göç fiziksel olarak da zorlu bir süreç olmasına karşın, göçü asıl zor kılan yeni topraklara duyulan aidiyetsizlik hissi ve yeni kimliğe uyumda yaşanan güçlüklerdir. Ekici ve Tuncel göçün sadece bir mekân değişikliği içermediğini, bireyi ve toplumun anlam ve değer

dünyasının da karşılıklı olarak değişmesine ve dönüşmesine neden olduğunu belirtirler (2015, s. 10).

“Tarih boyunca mekânlar toplumsal ve siyasal aidiyet ve kimliklerin oluşumunda önemli bir etken olmuştur. İnanç, vatan, millet, devlet, etnisite, kavim, kabile ve aile gibi sosyal ve siyasal birlikliliklerin veya ayrışmaların oluşumunda mekân asli unsurlardan biri olmuştur. İçinde buldukları mekânın koşullarına uyum sağlayıp sağlayamaması durumu ile bu tür yapıların hayatta kalma ve gelişim düzeyleri arasında doğrusal bir ilişki bulunmamaktadır. Bu kapsamda toplumun en küçük yapı taşı olarak kabul edilen aile başta olmak üzere siyasal sistem ve medeniyetlerin gelişimi, aşınması, çözülüş ve çöküşünde mekânsal koşullara uyum konusunda yaşanan olumsuzlukların önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir (Ekici ve Tuncel, 2015, s. 12).

Göç konusunda literatürde farklı kuramlar yer almaktadır. Konuya bütüncül olarak bakıldığında göç türleri şu başlıklar altında ele alınmaktadır. Göçler nedenlerine göre ekonomik, siyasi, kitlesel/bireysel, iradi (gönüllü) ve zorunlu göçler olarak sınıflanmaktadır. Mübadele ise bu sınıflamaya göre hükümetlerin aldıkları kararlar doğrultusunda gerçekleşen zorunlu göçler sınıflamasına girmektedir (Ekici ve Tuncel, 2015, s. 13-14).

Akıncı, Nergiz ve Gedik ise göç sınıflamasını gönüllü olarak yapılan isteğe bağlı göçler, bir daha dönmek üzere yapılan devamlı/kesin göçler, belirli bir süreliğine yaşadığı yeri terk etme biçiminde yapılan geçici göçler, oturma izni alarak yapılan düzenli ya da yasal göçler, herhangi bir yasal izin olmadan yapılan düzensiz ya da yasa dışı göçler, hedef ülkeye varılana kadar farklı ülkelerde konaklayarak yapılan transit göçler ile sürekli olarak başka bir ülkeye giriş yapılması biçiminde gerçekleşen kitlesel ya da toplu akın biçimindeki göçler olarak yapmışlardır (2015, s. 62-64). Uzman'ın göç sınıflaması ise kısaca şöyledir: “Göç sayısına göre bireysel ve kitlesel, sebebine göre gönüllü ve mecburi, süresine göre daimî ve geçici, mekânına göre iç göç ve dış göç şeklinde tasnife tabi tutulabilir” (2018, s. 8). Göç tiplerini bu şekilde değerlendirdikten sonra asıl sınıflama yapılması gereken hususa dönmek şarttır. Zira çalışmanın da konusunu oluşturan ana kavram mübadiller ve onların oluşturdukları edebî ürünlerdir. Peki kimdir bu mübadiller?

“Mübadele halk arasında çok kullanılan bir deyim ile değiş tokuş demek olup daha çok ekonomik işlemlerde kullanılan bir kavramdır. Bin dokuz yüzlü yılların siyasi olaylarının sonucunda halk kitlelerinin karşılıklı olarak yer değiştirmesi konusu ortaya çıkınca bu kavram siyasi metinlerde de yer almıştır. Halk kitlelerinin yer değiştirmesi

tarikh boyunca “muhaceret (göç)” olarak her zaman karşılaşılan bir olay olarak bilinmektedir. Ancak bu göçler hep tek yönlü olarak yapılmıştır” (Mutlu, 2005, s. 15-16).

Mübadele karşılıklı olarak yapılan göç olduğuna göre bu göçce zorlanan ya da göç sürecinden etkilenen kişilere de mübadil denmektedir. Ancak literatürde bunun dışında göçmen, muhacir, mülteci, sığınmacı gibi oldukça farklı terimler bulunmaktadır. Bu terimlerden en kapsayıcısı göçmen ve onun sıkça kullanılan eş anlamlısı ve Arapça kökenli bir kelime olan muhacir kavramıdır. 1934 yılına kadar Türkçede muhacir olarak karşılanan bu kavramın yerini Güneş Dil Teorisinin etkisiyle 1934 yılından sonra resmî belgelerde göçmen kelimesi almış ve sözcük bu tarihten itibaren yaygınlaşmıştır (Uzman, 2018, s. 8). Mülteci daha uluslararası bir kullanım içermekte ve Birleşmiş Milletler'in yaptığı tanıma göre “ırk, dil, din, siyasal düşünce ve toplumsal konum gibi hususlarda devletinin ona tarafsız davranamayacağı düşüncesiyle/sebebiyle kendisini baskı altında hissedene ve devletine olan güvenini kaybedene” ve bu nedenle bir başka ülkeye göç eden kişilere mülteci denilmektedir. Sığınmacı ise ülkesini terk ederek bir başka ülkeye giden ve orada soruşturma aşamasında olan kimsedir (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015, s. 66).

Türkiye'nin göçmen politikasını inceleyen Uzman'a göre Türkiye'nin nüfusunu artırmak amacıyla dışarıdan aldığı göçler, iktisadi ve askerî kalkınma, millî devletin inşası ve ahde vefa gerekçeleriyle kabul edilmiş ve eklenen bu yeni nüfusun ülkeyi geliştireceğine inanılmıştır. Bu açıdan Lozan sözleşmesi ile 1923'ten sonra başlayan mübadele hareketinin Türkiye'nin nüfus kabulünde etkili olan yukarıda sıraladığımız üç nedene de uyduğu görülmektedir. Mübadele yoluyla Anadolu'ya dağıtılan bu yeni nüfusun da ülkeyi hem ekonomik hem kültürel hem askerî hem de köken bakımından güçlendireceğine inanılmıştır (2018, s. 27).

Ulya romanında Türk ve Rumların bu ortak kaderi paylaşırken sergiledikleri tutum aktarılır. Buna göre kader birliği etmiş bu insanlar geride bıraktıkları her şeyi eski komşularına ve yeni ötekiye bırakmışlardır. Aslında bu halklar arasında ötekilik ya da yandaşlık yoktur. Siyasî söylemler olmasa barış içinde yaşayan ve yaşayacak bu insanlar geride bıraktıkları ata yadigarlarını ve büyüklerinin mezarlarını “yeni öteki” komşularına emanet ederek yeni yurtlarına doğru göç ederler:

Acı üzerine kurulan bu geçmişte Müslüman ve Hristiyan aileler arasındaki ortak duygu birliği işlenir. Türk aileler dostluk kurdukları, güzel vakit geçirdikleri Hristiyan aileleri yolcu etmeye gittiklerinde aralarındaki sevgi bağının kuvveti de ortaya çıkar. Hristiyan aileler

geçmişlerini, anılarını, yaşanmışlıklarını ve en önemlisi atalarının, çocuklarının mezarlarını Türk dostlarına emanet eder. Bu vedanın yaşandığı yer Suda Limanı'dır. Bu liman yazar tarafından ayrılığın hüznü ile "sessiz uğultulu" bir mekân olarak nitelendirilir. "Ana-baba günü dedirten bir insan kalabalığı[nın]" sessiz uğultusu aslında Suda Limanı'nda yaşanan mübadelenin sesidir (Yorulmaz, 2010, s. 8).

MÜBADELE BELLEĞİNİN EDEBİYATA YANSIMASI / YANSIYAMAMASI

Bu başlık imlediği gibi mübadele olgusunun edebî eserlere ne ölçüde ve nasıl yansıdığını çözümlmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle en son söyleyeceğimizi başta söyleyerek mübadelenin edebî alana uzunca süre yansımadağını/yansımadığını belirterek konuyu irdelemek daha doğru olacaktır. Aslında mübadele olgusunun "bellek" çerçevesinde ele alınmasının da temel nedeni budur. 1923 yılında resmî olarak başlayan mübadele Yunan edebiyatında peşi sıra edebî eserlere dönüşmesine karşın Türk edebiyatında yaklaşık yetmiş yıllık bir suskunluktan sonra gün yüzüne çıkmaya ve edebî sahada görünürlük kazanmaya başlamıştır⁷. İşte bu yetmiş yıllık süreç içerisinde mübadeleyi yaşayanlar, mübadeleyi üst kuşaktan duyan mübadil çocukları ve mübadeleyi yaşayanlar kadar duyanlardan da öğrenen üçüncü kuşak mübadil torunları belleklerinde farklı görünüşlerle bu olguyu taşımışlardır. Uzunca süren bir boşluk ve sessizlik süresinden sonra mübadele çeşitli açılardan ve farklı cephelerden ikinci ve üçüncü kuşak mübadiller tarafından dile getirilmeye başlanmış, ancak asıl mübadeleyi yaşayanlar belleklerini yazın boyutuna aktaramamışlardır.

Araştırmacılar mübadele edebiyatı konusundaki bu suskunluğun nedenlerini farklı yaklaşımlarla açıklamışlardır. Bu konudaki ilk yaklaşım mübadelenin diğer tarafı olan "öteki" yakadan gelmiştir.

⁷ Mübadele edebiyatı, göç edebiyatının alt kollarından biridir. Bu konuda Atuf Akgün'ün açıklaması önemlidir:

"Belli bir zaman diliminde, ana vatanlarından ayrılarak dünyanın herhangi bir bölgesine zorunlu ya da gönüllü olarak göç etmiş kimselerin, diline ve kültürüne yabancı oldukları bu yeni ortamda, kendi ana dilleri ya da kültürel kimlikleri ile verdikleri edebî ürünler göçmen edebiyatını meydana getirir. Edebî üretimde göç teması üzerindeki bu yoğunlaşma ya da şimdilik bir edebî hareket olarak nitelendirilebilecek *Göçmen Edebiyatı* için literatüre girmiş olan adlandırmalar arasında *Göç Edebiyatı*, *Muhacerat Edebiyatı*, *Mehcer Edebiyatı*, *Sürgün Edebiyatı* ya da *Diaspora Edebiyatı* gibi örnekleri de görmekteyiz" (2015, s. 76-82).

Mübadele edebiyatı konusunda ilk çalışmaları yapan Herkül Milas'a göre Türk edebiyatında görülen mübadele sessizliğinin arkasında Türk ve Yunan toplumlarının sahip oldukları farklı kültürel kodlar ve tarihi arka plan yatmaktadır:

“Bu farkların en çarpıcı olanı, mübadele olayının Türk edebiyatında çok sınırlı olarak yer almasıdır. Bunun esas itibarıyla siyasi nedenlerden kaynaklandığını düşünüyorum. Ayrıca, iki toplumun kendilerini algılayış tarzları da bu sonucun ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Türk edebiyatına egemen olan duygu, güçlü ve hâkim-i mutlak bir merkezi devlete aidiyet duygusudur. Bu durum, içeriğinde aile ocağı, kişisel anılar ve küçük yerel bir cemaatin içinde yaşadığı ‘mekân’ ile ilişkilendirilen vatan duygusunun daha keskin ifadelerle yer aldığı Yunan edebiyatıyla tezat teşkil etmektedir” (Milas, 2005).

Ercan ise bu suskunluk döneminin geri planında etkili olan iki bileşenden söz eder. Bunlardan ilki genç Cumhuriyet’in yazarlarının mübadeleden ziyade milli mücadeleyi ve cumhuriyet değerlerini destekleyen ve besleyen eserler ortaya koymakla uğraşmaları, ülke gündemindeki farklı önceliklerin edebî görünümü de etkilemesi ve bu nedenle mübadelenin yaşandığı dönemde yazın alanında kendine yer bulamaması gerçeğidir. Ercan’a göre daha sonraki süreçlerde de mübadele konusunun gündeme gelmemesindeki ikincil etken Türkiye’nin “siyasi hassasiyetleri”dir (2006, s. 53). Zira Türkiye Yunanistan ilişkileri hiçbir dönemde huzurlu olmamış, netameli ve gelgitli bir ilişkidir. Bu nedenle üzeri zamanın yığınlarıyla örtülmüş olan mübadele konusunun edebî sahada “zamansız” yeniden gün yüzüne çıkması istenmemiştir.

Ercan’ın bu konudaki önemli bir tespiti ise Türk milletinin tarih ve yaşam algısındaki fark üzerinedir: “Türkiye açısından bu konuda bir miktar Doğulu diye tabir edilen tutumu da görmektedir; bu özellik, olayları nedenleri ve sonuçlarıyla yeteri kadar irdelenmeden benimseyebilme özelliğidir. Bunun dışında Türklerin göçebe yapısı, yani göç kavramının bilinen tarihlerinden beri hayatlarındaki başlıca olgu olması da Mübadele’yi gölgeleyip, bilinçaltına bir şekilde itmiş olabilir” (2006, s. 54).

Orta Asya’dan beri konargöçerliğin gündelik Türk yaşamının bir parçası olması da Türklerin göç olgusuna bakışını şekillendirmiştir. Göçün bir yaşam dinamiği olduğu Türkler’de hem göç etmek hem de göç kabul etmek diğer toplumlara göre daha kolaydır. Göç konusunda müşkülpesent olmayan Türk toplumu Anadolu’nun jeopolitik konumu nedeniyle sürekli göç güzergâhı olması nedeniyle de farklı kültürlerin, inançların, halkların topraklarında konaklamasında ya da

yerleşmesinde de beis görmemiştir. Zira bunda Osmanlı devletinin yüzyıllar boyunca sürdürdüğü nüfus politikasının ve çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü kozmopolit toplum yapısının da etkili olduğu belirtilmelidir. İster bir mozağe ister bir yamalı bohçaya benzetilen bu renkli ve çoğulcu görünüm Türk insanının göçerlik algısı üzerinde etkilidir.

Yunan edebiyatında mübadele konusunda hemen ürünler verilmesine karşın Türk edebiyatındaki ürünlerin uzunca bir zaman aşımından sonra ortaya çıkmasının bir nedeni de okuryazar nüfus sayısıyla ilgilidir. Rumların okuryazar sayısının Türklere göre daha çok olması acı dolu mübadele hikâyelerinin Yunan edebiyatında daha hızlı ve daha çok sayıda ortaya konulmasına vesile olmuş, Türk tarafında anılar daha çok sözlü anlatı yoluyla kuşaklar arasında aktarılmış ve nihayet 1990 yılların sonu ile 2000'li yılların başında mübadelenin ikinci ya da biraz daha genç olan üçüncü kuşakları tarafından yazıya aktarılmıştır. Bu konuda Türkes'in önemli bir tespiti vardır:

“Maruz kaldıkları şiddetin ve göçün ne dil ve kültür sınırlamaları nedeniyle bizzat kendileri ne de ulus kimliği yaratmayı önüne koyan Cumhuriyet elitlerince hikâye edilmemesinin bu travmaların açtıkları yaraların sarılamamasıyla sonuçlandığını söyleyebiliriz. Göçenler tarihsel ve toplum bilimsel araştırmalara konu edilmedikleri gibi yerlerini yurtlarını terk etmişlik hâllerinin yarattığı acılar edebiyatta da bulamadı karşılığını. İşte bu nedenle art arda yayımlanan beş on kitabı gördüğümüzde şaşırıyor, “neden şimdi” sorusunu sormaktan alamıyoruz kendimize. Neler değişti ya da değişiyor? memleketlerinden taşıyıp getirdikleri dilleri ve kültürleriyle muhacirlerin kendileri ya da onların anıları ile büyümüş çocukları değil de ulus kimliğine doğmuş, o kimlikle yetişmiş, üçüncü kuşaktan insanlar belki de hiç görmedikleri büyükanelerinin, büyükbabalarının acılarını nasıl böylesine yakıcı bir hissetmişlikle dillendiriyorlar? (Türkes, 2009, s. 867).

Ercan da Türkes gibi mübadele konulu eserlerin 1990'lı yıllardan sonra ortaya çıktığı görüşüne katılmakta ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki edebî eserlerde de aslında olumsuz Rum karakterlere ya da tiplemelere yer verilerek Rumlara karşı duyulan olumsuz hissiyatın yazınsal alana aktarıldığını belirtmektedir (2006, s. v). Bu konuda benzer bir tespit ve ekleme de yine öte yakadan, Herkül Milas'tan gelir:

“Mübadele olayını suskunlukla karşılamanın yanı sıra Türk edebiyatında iki özellik daha göze çarpar. Birincisi, göçmenlerin yaşamı kendi başına bir hikâye olarak ele alınmaz, daha çok siyasi

tartışmalara temel teşkil eden bir araç olarak kullanılır. Belki de buna tek istisna, milliyetçi ya da sosyalist bir söylemi benimsememiş olan Reşat Nuri Güntekin'in hümanist yaklaşımıdır. İkincisi, mübadillerin eski memleketlerindeki, yani Yunanistan'daki yaşamları neredeyse hiç anlatılmaz" (Milas, 2005). Milas ayrıca Türk ve Yunan Edebiyatlarında "öteki" imajı üzerine yazdığı kitap çalışmasında Ahmet Yorulmaz'ı Yunan imajı konusunda takındığı insancıl ve ötekileştirmeyen tavır nedeniyle takdir eder (2000, s. 197). Yorulmaz eserlerinde mübadelenin her iki taraf için de güç ve acı dolu bir süreç olduğunu, kimsenin yasının diğerinden daha büyük ya da önemli olmadığını, acıların Türk ve Yunan mübadiller için ortak bir yazgı oluşturduğunu belirtir.

Türkes ise "çevremiz yası tutulmamış yenilgilerle, onların yerine ikame edilen boş kahramanlıklarla dolu" diyerek ulus devlet olma sürecinde kurucu ideolojinin bir nev'i yenilgi ve acı tarihi olarak görülen Balkanlar ve Yunan topraklarının kaybını unutmaya çalıştığını ve bu nedenle edebî kurucu ekibin de mübadelenin adını unuttuğunu belirtir. Balkanların, Girit'in, Midilli'nin kısacası mübadelenin acısı onlarca yıl sonra dile getirilmekte, ancak belleğin bu yoğun dönüşüm sürecini koruduğunu belgelemektedir (2009, s. 867-868).

MÜBADELE ÇOCUKLARI ANLATMAYA BAŞLIYOR: AHMET YORULMAZ

1932 senesinde Ayvalık'ta dünyaya gelen Ahmet Yorulmaz Girit mübadili bir ailenin birinci kuşak üyelerinden biridir. Bir süre gazetecilik ve muhabirlik yapan Yorulmaz çağdaş Yunan edebiyatından yaptığı çevirilerle edebî yönünü ortaya koyar. Gazeteci kimliğiyle de öne çıkan Ahmet Yorulmaz *Türk Dünyası* isimli sekiz sayılı bir gazete çıkarır ve bu deneyimden sonra yıllarını kitapçılık yaparak geçirir. 1963 yılında Geylan Kitabevi adında bir kitapçı açar. Daha sonra emekli olan ve kalan ömrünü çeviri çalışmaları ve yazdığı kitaplarla verimli bir şekilde geçiren Yorulmaz, 2014 senesinde Gömeç'te vefat eder.

Yorulmaz'ın mübadil bir aileden gelmesi, bu konuya karşı geliştirdiği hassasiyetin başlıca sebebi gibi gözükmektedir. Yorulmaz, Türk edebiyatında mübadele konusunu ele alan öncül yazarlardan biri olarak tanınır. Yorulmaz, Yunan edebiyatından yaptığı tiyatro, çocuk kitapları ve klasik edebiyat çevirilerinin yanı sıra Türkçe olarak hazırladığı *Yunan Öykü Antolojisi* ile de edebiyatımıza çeviri alanında büyük katkı sağlamıştır. Ahmet Yorulmaz, nehir roman olarak hazırladığı *Savaşın Çocukları: Girit'ten Sonra Ayvalık* (1997), *Kuşaklar Ya da Ayvalık Yaşantısı* (1999) ve *Girit'ten Cunda'ya ya da*

Aşkın Anatomisi (2003) üçlemesinde Ayvalık mübadillerinin uyum sorunlarını, ötekileşme ve yazarın deyimleriyle “eğretilik” durumlarını işlemiştir. Son romanı ise yine mübadele konusunu bir kadın karakter üzerinden işlediği *Ulya-Ege'nin Kıyısında*-(2010)'dır. Yazarın bunun dışında Ayvalık ve Cunda yaşantılarını içeren anı ve anlatı türünde de eserleri bulunmaktadır. Ercan “Yaşar Kemal'in coğrafyası nasıl Çukurova olarak edebiyat evreninde yer tutmuşsa Ahmet Yorulmaz'ın Çukurovası'nın yani coğrafyasının da Ayvalık olduğu söylenebilir diyerek Yorulmaz için Ayvalık'ın önemini vurgulamıştır (2006, s. 88). Yazarın tek öykü/anı kitabı *Cunda Yolu Ayvalık'tan Geçer* ismini taşır. Ayrıca Yorulmaz'ın *Ayvalık'ı Gezerken* (1997) isimli bir monografi çalışması da bulunur⁸.

Bu çalışmada yazarın son romanı *Ulya* örneklem olarak seçilmiştir. *Ulya* romanı Girit-Ayvalık çizgisinde mübadele olgusunun bir kadın karakter gözüyle aktarılması bakımından önemlidir. Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinde dikkat çeken ilk vurgu mübadillerin yeni yurtlarındaki uyum sorunlarıdır. Uyum sorunlarının başında ise yerel halk tarafından dışlanma ve yeni sosyokültürel dokuya ayak uyduramama gelir. “Yeni dâhil oldukları sosyal çevreye ayak uydurmakta zorluk çeken göçmenler doğal olarak ilkin yerleşik halkla karşı karşıya gelmiştir. Bunda, karşıklı ön yargıların etkisi şüphesiz önemlidir. Yorulmaz'ın roman kişileri de çeşitli boyutlarda ve çeşitli şekillerde ayrımcılık ve sosyal dışlanma ile karşı karşıya kalırlar, dâhil oldukları yeni sosyo-kültürel çevreyi yadırgarlar” (Dervişoğlu ve Bilecen, 2017, s. 4). Uyum ve aidiyet bağlarının kurulamamasındaki önemli nedenlerden biri de mübadelenin gerçekleşmesine karşın uzunca bir süre iskân, iş ve mülkiyet sorunlarının çözülmemiş olmasıdır. Öyle ki Girit mübadilleri Anadolu'ya göç etmelerine karşın bir gün tekrar Girit'e döneceklerini düşünmektedirler.

Mübadeleden sonra mübadillerin yerleşmeleri on iki yıla yakın sürmüştür. Kendi topraklarına hasretle gün geçiren Giritliler paylarına düşen zeytinliklerle uğraşarak hayata tutunmaya çalışır. Fakat yazar aklı vatanında kalan Giritlilerin bu çabalarını hep “eğreti” olarak yorumlar. Bu uyumsuzluğun, uygunsuzluğun sebebini de şöyle

⁸ Yorulmaz'ın çeviri eserleri ise şunlardır: *Üçüncü Düğün Çelengi-Kosta Tahçi*, *Bomba Nurettin-Stratis Tsirkas*, *Eski Tüfekler-Menis Koumantareas*, *Çifte Kitap-Dimitri Hacı*, *Üçlü Bir Aşk Hikâyesi-Vasilis Vasilikos*, *Eski Selanikliler-Kostas Tomanas*, *Konuşmayan Su-Erotik Masal-Despina Tomazani*, *Post Avcısı-Stratis Mirivilis*, *Tombik ile Zıpızp-Ellis Aleksiyu*, *Kimyon ve Sevgiyle-Lena Merika*, *Öldürülenin Eli*-(Yazarı belirtilmemiş.), *Mucizeler Aylusu* – (Yazarı belirtilmemiş.). Diğer eserleri: *Ayvalık'ta İz Bırakanlar*, *Ayvalık'tan Cunda'dan*, *Girit'ten Cunda'ya*, *Portreler*.

açıklar: “Akılları fikirleri tohumlarının serpilip geliştiği, kök saldıkları yerlerdeydi. Kısacası bu kez buradan alınıp geldikleri yere iade edileceklerini bekleyip durdular.” (Yorulmaz, 2010, s. 31). Ne zaman ki bu yasal sorunlar çözüme ulaşır Girit mübadilleri de o zaman ana vatana dört elle sarılır.

İkinci olarak Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinde sıkça tekrarlanan bir diğer durum ise mübadillerin sürekli olarak yerli halka kendilerini ispatlama durumunda kalmalarıdır. Sıklıkla geldikleri coğrafya ve o coğrafyanın sosyokültürel dokusu nedeniyle “Yunan tohumu” ve “yarım gavur” olarak nitelendirilen mübadiller Yorulmaz'ın eserlerinde Türk ve Müslüman oldukları gerçeğini dillerine pelesenk etmiş durumdadırlar. *Ulya* romanı bu açıdan daha farklı bir görünüm arz eder. Zira romanın ana kahramanı Ulya Hristiyan ve Rum'dur. Eşinin Türk ve Müslüman olması nedeniyle Anadolu'ya göç etmiştir. Ulya Anadolu'da bulunduğu süre içinde de din değiştirmemiş ve etnik kimliğini sessiz biçimde taşımaya devam etmiştir. Ancak Ulya'nın Türk ve Müslüman aile üyelerinin, yukarıda da bahsedildiği üzere kimlik ve aidiyet noktasında sorun yaşadıkları görülür. Her seferinde kimliklerini ispatla mükellef olan mübadiller bu tutum nedeniyle yeni yurtlarına ve oranın halklarına aidiyet duymakta zorlanmaktadırlar. Bu durum da mübadillerin ana yurtlarında tıpkı Girit'te olduğu gibi kendilerini azınlık olarak hissetmelerine neden olmaktadır.

Yorulmaz'ın eserlerinde vurgulanan üçüncü bir başlık ise mübadiller arasındaki anlaşmazlıklardır. Yorulmaz eserlerinde Midilli, Girit ve Selanik mübadillerinden söz ederken bu üç grubun birbirleriyle dayanışma içinde olmadıklarını ve azınlık psikolojisinin bile onları birbirlerine yaklaştırmaya yetmediğini vurgular. Özellikle Selanik göçmenlerinin Atatürk'ün hemşehrileri olmaları nedeniyle kendilerini ayrıcalıklı hissettikleri, devlet işlerinde de Girit ve Midilli göçmenlerine göre daha kolaylık gördükleri dile getirilir. Dervişoğlu ve Bilecen konuyu analitik bir bakış açısıyla başarılı şekilde değerlendirirler:

“*Misafir misafiri sevmeyen*, sözünü haklı çıkartırcasına Giritli göçmenler başta Midilli'den göç edenler tarafından ayrımcılığa maruz kalırlar çünkü Midillili göçmenler Anadolu'nun yanı başında olmanın avantajını ziyadesiyle yaşamışlar, dil ve kültür olarak Anadolu'dan kopmamışlardır. Girit göçmenlerinin “yarım gavur”, “Yunan tohumu” diye yaftalanmasında, Türkçeyi çok az sözcükle konuşmaları başlıca neden olarak gösterilir. Giritlilerin resmî işlerde de aşağılandığı belirtilir. Göçmenler arasında ayrıcalıklı muamelede Selanik göçmenleri öne çıkmaktadır. Mustafa Kemal'in Selanikli olması

Selanik'ten gelenlerin bürokrasi kademesinde kayırılmasına yol açmıştır" (2017, s. 8).

Ulya romanında uyum sorunlarının temelinde dil sorununun yattığı da vurgulanır. Romanda mübadillerin yaşadıkları yerlerde Rumca'yı daha az kullanarak Türkçeyi konuşmaya gayret ettikleri vurgulanır. "Kimi evde düzgün, kiminde kırık dökük sayılı sözcüklerin kullanıldığı bir Türkçe; kiminde Grebence, Florina, Yanya kiminde Girit lehçesiyle Rumca konuşulurdu." (Yorulmaz, 2010, s. 19-20) Midilli'den gelen mübadillerin dillerinin Türkçe ağırlıklı olduğunun altı çizilir. Onların Rumcaya da çok iyi hâkim olmadıkları özellikle vurgulanır. Bunun nedeni "kuşatılma ve çeteci korkusu altında yaşamadıklarından anadillerine daha bir sahip" (Yorulmaz, 2010, s. 20) olmalarıyla açıklanır. Midillili yani Adalı sığınmacıların Girit mübadillerini "yarım gavur", "Yunan tohumu" olarak adlandırmalarının altında "Giritlilerin Türkçeyi çok az sözcükle konuşmaları" gösterilir (Yorulmaz, 2010, s. 23).

ULYA ROMANINDAN MÜBADELE İZLENİMLERİ

Ulya, Rumların Girit'i Yunanistan'a katmak amacıyla çıkardıkları savaş ortamında Anadolu'ya gelen bir mübadildir. Hristiyan ve Rum asıllı olduğu için Girit'te kalabilme imkânı varken Müslüman olan eşinden ayrılmayarak onunla bu mübadele sürecine katılır.

Romanın başında mübadillerin çektikleri zorlukları ve çaresizliği okurun zihninde netleştirmek için onların sosyal konuları ve eğitim durumlarına kısaca değinilir. "... evlerini geçindirmekten başka bir gayeleri bulunmayan, kadınıyla erkeğiyle okutulmamış, dünyadan habersiz" durumda olan mübadiller mübadeleye tabi tutuldukları sürede tüm bu nedenler yüzünden etraftaki gelişmelere kayıtsız kalırlar. Yazar, mübadillerin gönderilecekleri vapurun köhneliğinden yola çıkarak onların ruhsal analizlerini de yapar (Yorulmaz, 2010, s. 7). "Gitmeyi reddedecek güçleri" olmayan bu insanlar "köhneliğin farkına varacak" bilinçte değildir. Çünkü mübadele kararı karşısında hissettikleri acı ve çaresizlik onları dünyevi beklentilerden ve farkındalıklardan uzaklaştırır. Yazar vapura bindirilen mübadiller arasında statü farkını vurgulayan bir ayrıma da dikkat çeker. Bir grup mübadil "itilip kakılan, hakaret gören, dövülen" sınıftayken romanda belirtildiği gibi bir avuç kadarı da "temiz giyimleri, derli toplu görünüşleriyle" ayrıcalıklı olan kesimdir. Fakat mübadiller arasındaki bu ayrımın mübadele sürecine dahil olup olmama noktasında bir yararı yoktur. Hepsinden de doğup büyüdükleri yeri terk etmeleri beklenmektedir. Bu insanlar arasında beliren asıl önemli fark bilinmezliğe yapılan yolculuğun idrakindedir. "Belki lazım olur." düşüncesiyle bir parça toprağı avuçlayıp yanına alan o toprakla

haturalarını, geçmişini götüren Hüseyin Ağa gibi ait olduğu yurttan koparılanın üzüntüsüyle perişan olanlar “vatan, yurt” kavramını gönülden hissederken “yaşamında ilk kez gemiyle bir seyahate çıkacağına, yeni yerler göreceğinin heyecanını duy[an]” maziyle bağları güçlü olmayanlar ise günün getirdikleriyle akışa kapılıp gitmektedir (Yorulmaz, 2010, s. 9).

Yazar *Ulya* romanında mübadeleyle yaşanan göçün gelen ve giden safındaki anlamlarını da yorumlar. Her iki grup için de kaçınılmaz bir gerçeklik vardır. O da göçün yaşamı bölmесidir. “Gelenler bıraktıklarını düşünüyor, yeni yerlerinde karşılaşacaklarını düşlemeye çalışıyorlardı. Gidenler de aynı durumdaydı, onlar da yaşamlarının bölünmüşlüğünün farkındaydılar” (Yorulmaz, 2010, s. 13).

1. İnanç Farklılıklarının Bir Mübadilin Gözünden Görünümü

Müslüman ve Hristiyan kesimin huzur içerisinde yaşadığı Girit, Rum istilasından önce inanca dair hoşgörünün sembolü olan bir mekân gibidir. Romanda buna örnek olarak Ulya'nın iki eşinin Müslüman olması ve inanç farklılığından kaynaklı bir sorun yaşamaması gösterilebilir. “Her iki taraf da ortak yurt olarak gördü Girit'i. Biri İsa'dan yana Hristiyan'dı, öteki Muhammed'den yana Müslüman. Bu denli bir hoşgörü ve sevgi egemendi.” (Yorulmaz, 2010, s. 44) Eskilerden gelen bu hoşgörü Ulya'da görüldüğü gibi diğer insanların özel hayatına da taşınmıştır. Romanda bunun aksisi olan durumlara da değinilerek Türk erkeklerine kaçan Rum kızlarının din değiştirerek Müslüman olduğu belirtilir. Fakat Ulya'da böyle bir inanç değişimi görülmez.

Ulya'nın mübadele sürecinde dini inancı ve kimliği nedeniyle verdiği mücadele romanın başlarında okura sunulur. Mübadele nedeniyle eşi Hüseyin ve oğlu Mustafa'yla Anadolu'ya gelen Ulya'ya vapurdan ineceği sırada Hristiyan olduğu için mübadil olarak yerleşemeyeceği söylenir. Bu esnada Ulya'yı eski bir tanıdık olan Vâfi Efendi savunur. Ulya'nın Hüseyin Efendi ile evlenmesiyle artık Müslüman olduğunu ve Türk sayıldığını söyleyerek mübadeleye tabi tutulmasını ister. Girit'ten de bu şekilde gönderildiğini yetkililere hatırlatır. Rum ismi taşıması ve gayrimüslim olmasından dolayı kabul edilmeyen Ulya'nın adını ve dinini değiştirmeye fırsat bulamamasının anlayışla karşılanmasını bekleyen Vafi Efendi görevliler ve Ulya arasında birleştirici tavrıyla hoşgörünün uygulayıcısı/temsilcisi olarak karşımıza çıkar.

Romanda Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçme -din değiştirme- konusundaki toplumsal bakış Ulya üzerinden aktarılır. Bu noktada

inanç tercihlerine yönelik farklı iki görüş öne çıkar. Bunlardan ilki, Müslüman bir kişiyle evlendiği için din değiştiren bir kadına karşı hissedilen hoşnut durumdur. Diğeri ise din değiştirmenin gereksiz olduğunu düşünen bir kesimin varlığıyla netleşen olumsuz bir tavidir.

Romanda manevi kuvvetin kaynağı olan inanca dair ortaya çıkan diğeri bir durum ise görünenin gerçekle aynı olmadığıdır. Türk ve Müslüman bir erkekle evlenmesinden dolayı dini inancını değiştirdiği düşünülen Ulya ahlında Hristiyanlıktan vazgeçmez. O sadece “kocasını uğruna, Hristiyanlıktan vazgeçip, Müslümanlığı kabul etmiş bir kadın havasına” girer (Yorulmaz, 2010, s. 22). İçsel bir sorgulamayla bu durumun bağılıklarından kaynaklandığına kanaat eden Ulya'nın bir şansını da evlendiği erkeklerin inancı konusunda baskı yapmalarındır. Ulya, bir kadının evlilikte kendisinden beklenen vazifeleri layıkıyla yerine getirdiği zaman erkeklerin/eşlerin dinî tercihi sorun hâline dönüştürmeyeceklerine inanır. Nitekim genç kadının böyle düşünmesinde Müslüman olan iki eşinin de payı bulunmaktadır.

Ulya'nın bir anne olarak evlatları arasındaki inanç farklılığına yönelik tutumu ve kendi inancını muhafaza etme çabası da romanda işlenir. Ulya ilk kocasından olan oğlu Manusakis'in Müslüman olan kardeşi Mustafa'dan etkilenmesini istemez. Manusakis'in abisini örnek alarak Müslüman inançlarına/âdetlerine yöneldiğinde gayrimüslim bir anne olarak müdahale eder ve oğlunu kendi dininin gereklerini yerine getirmesi konusunda uyarır. Bu müdahaleci tutumunu sorgulayan Ulya zaman zaman ikilem ikileme yaşasa da kendi inancının ilk oğlu tarafından sürdürülmesini arzu eder.

2. Mübadele İkliminde Kimlik Sorunları

Ulya, Girit'ten Anadolu'ya mübadil olarak geldiğinde yeni vatanına adım atmadan kimlik sorunu ile karşılaşır. Yetkililer kendisinin Rum ve Hristiyan olmasından dolayı Türkiye'ye giremeyeceğini söylerler. Fakat Ulya'yı daha önceden tanıyan, ona iş imkânı sağlayan Vafi Efendi'nin araya girmesi genç kadının talihinin dönmeye vesile olur. Vafi Efendi anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için Ulya'nın bir Türk'le evlenmesinden dolayı Türkleşmiş olduğunu ısrarla vurgulayarak mübadil olarak kabul edilmesinde Türk kimliğini öne çıkarır. Toplumsal birliğin yapı taşlarından olan “kimlik” kavramının mübadele sürecindeki ayrımcı etkisi Ulya üzerinden anlatılırken bunun savunucusu bir Türk'tür. Vafi Efendi'nin kendi kimliğine geçmiş birine sahip çıkması ve yetkilileri ikna etmesi ortak bir duyuşun yansımasıdır. “Yazık günah değil mi? Bir Müslüman Türk'le evlendi diye, onu cezalandırmak demektir bu. Oysa bir Türk'e vardığı için daha anlayışlı davranmamız, hatta ödüllendirmemiz gerekir diye düşünüyorum ben” (Yorulmaz, 2010, s. 17) diyerek Rum

kökenli Ulya'yı mübadil olarak kabul etmeyen görevlilere seslenen Vafi Efendi duygusal bir atmosfer oluşturarak ortak bir ruh birlikteliği yaratmaya çalışır. Böylece Ulya, Vafi Efendi'nin kefaletiyle nikâh kâğıdı ve mübadele gerekçesi gelinceye kadar Anadolu'ya mübadil olarak kabul edilir.

Ulya'nın köklerine bağlılığı ve bir kadın mübadil olarak bu konuda taviz göstermeyen tutumu oğlu Mustafa'ya olan hitabında hissettirilir. Ulya, ikinci eşi sabuncu Ali Usta'dan olan oğlu Mustafa'ya sıklıkla ve bilinçli bir şekilde “Yorgo” diye seslenir. Kocası Hüseyin'in bu konudaki ikazı onu bu davranışından geri koymaz. Hüseyin'in takındığı karşıt tavrı da bir Müslüman Türk'ten beklenen kimlik hassasiyetinin altını çizmek içindir. Ulya'nın görülmeyen, duyulmayan yerlerde oğluna “Yorgo” demesi, etrafındakilerden gizlese de uyuşmandan ve dini inancından vazgeçmeyişi mübadelenin bir kadın cephesinden yaşananlarına tanıklık ettirir.

Ulya'nın kimliğinden dolayı ilk zamanlar karşılaştığı sıkıntılar yerini anlayışa bırakır. Genç kadının mübadil olarak oturduğu mahalle Girit ve Kuzey Yunanistan mübadilleriyle, Midillili sığınmacıların bir arada yaşadığı bir yerdir. Başlarda birbirlerini yadırgayan/farklı görenler, “insan” olmanın idrakine vararak huzur içerisinde günlerini geçirirler. Ortak bir acıyı yaşayan ve kötü yazgının birleştirdiği farklı kimlikten insanların Türk'e ve Müslüman'a bakışı Ramazan'la, bayramlarla, çeşitli âdetlerle başka bir boyuta taşınır. Uyuşu ne olursa olsun insanların temelde bir olduğu fikri ve inancı günden güne yaşanan ortak paylaşımların mekânına huzuru getirir.

3. Mübadele Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Tezahürü

Romanda bir mübadil olan Ulya'nın kadın kimliğini vurgulayan anlatımlar farklı bir dine sahip karakterin yansıtılması bakımından önemlidir. Ulya'nın gayrimüslim bir kadın olarak toplumsal normlara uygun bir yaklaşım sergilediği hissettirilir. Dini inancı ve uyuşu nedeniyle toplumda “öteki” algısını taşıyan Ulya'nın dişiliğine/kadınsal duyusuna dair genele/beklenene aykırı bir tavır takınması onun sosyal ortamda benimsenmesini etkileyecek bir durum oluşturur. “Başka”lığın farkında olan, öteki oluşun verdiği bilinçle davranan Ulya'nın bir kadın olarak toplum içinde aidiyet kazanması ona dair yapılan betimlemelerle de desteklenir. Genç kadının hafif bir makyaj yaparak saçlarının ön kısmını açıkta bırakan bir başörtüsü takması ve omuzlarına aldığı bir mantoyla toplum içine çıkması ile Türk toplumunda kadından beklenen hâl ve hareketlere uygunluğun altı çizilir. Bu şekilde davranan Ulya toplum tarafından daha kolay

benimsenir ve “mübadil kadın/yabancı” tanımlamasından kısa sürede uzaklaşır.

Romanda bir kadının kocasını kaybetmesinden sonraki tutumunun eş olarak üstlenmesi gereken önemli rollerden biri olduğu fikri Ulya'nın davranışlarıyla örneklendirilir. Bu noktada Müslüman ve Rum kadınlarının ortak bir geleneği sürdürme nedenine değinilir. Rum kadınlarının eşleri vefat edince başörtülerinden çoraplarına kadar karalar giyinip matemde olduğunu belirten tavırlar takınmalarının Müslüman kadınlar üzerinde de etkili olduğu belirtilir. Matem sembolü olan “kara/kara giysiler” farklı kimliklere/geçmişe sahip olan insanların cinsiyet rolleri bakımından birlikteliğinin işaretidir. Romanda bu durum kadınların acıda, ölümdede, tasada, düğünde, eğlencede ortak bir ruhla daha da perçinlenmesinin anlatımıyla belirginleştirilir.

Doğduğu topraklardan kopup gelen kadınların aynı acıyla temellendirilen ilişkileri mübadillerin ruhsal ve fiziksel sıkıntılarının okura anlatıldığı en açık satırları oluşturur. Ulya'nın bir kadın olarak mübadeleden sonra yaşadıklarına karşı gösterdiği sakin tavırları/duygusal gücü ve anlayışlı yaklaşımı kimlik ayrımını öne çıkarmadan beklenen “kadın” profilini yansıtmaması bakımından önemlidir. Mübadeleden önceki yaşamında sıkıntılar çeken Ulya, mübadil olarak geldiği yerde de zorluklara göğüs gerebilecek güçte bir kadındır. Ana-baba desteği görmeyen Ulya'nın ikinci kocası tarafından terk edildikten sonraki geçim sıkıntıları, hayat mücadelesi ve üstüne gelen yalnızlığı onu yeni bir evliliğe yönlendirir. Bütün bu olumsuzlukların üzerine doğduğu topraklardan kopmak Ulya için yabancı olmayan, katlanılması gereken bir durumdur. Ulya sakin bir tutumla tereddüt etmeden eşi Hüseyin'le birlikte mübadeleye katılır. Bu süreçte Ulya'nın yaşadığı mekânsal uzaklaşma yine kadın duyarlılığıyla bütünleşerek bir başkaldırıya meydan vermez. Bunun temelinde bir kadın olarak aidiyet hissinin kuvveti de etkilidir. Genç kadının kimliğine ve dinine olan bağlılığını içselleştirdiği ortaya çıkar. Aynı zamanda kadınlara atfedilen ve bir kadından beklenen “sineye çekme” hâli Ulya'nın mübadele sürecinde işlenir.

SONUÇ

Mübadele Türk ve Yunan toplumlarının belleğinde acı hatıralarla dolu ortak yazgının bir sonucudur. Zorlu göç kapsamında 1923 yılında Lozan'da imzalanan sözleşme gereği yurtlarını terk ederek farklı topraklara yerleşmek durumunda kalan mübadiller için süreç kimlik sorunları, aidiyetsizlik, dil problemleri, dışlanma ve ötekileştirilme, iskân, iş ve mülkiyet sorunlarıyla eğitim eksikleri gibi nedenlerden dolayı oldukça zorlu geçmiş ve belleklerde kalan bu izler

ister Yunan edebiyatında olduğu gibi hemen, isterse Türk edebiyatında olduğu gibi yetmiş yıllık bir suskunluk sürecinden sonra edebî mecraya da yansımıştır. Bu suskunluk sürecinin perde arkasında genç Cumhuriyetin kuruluş süreci faaliyetlerinin ön plana çıkması nedeniyle konunun daha geri planda kalması, ulus devlet inşa süreci, mübadil okuryazar nüfusunun az olması, eğitim eksiklikleri, Türk ve Yunan toplumlarının sahip oldukları farklı kimlik ve davranış kodlarının etkili olduğu görülmektedir.

İnsan zihni gibi toplumsal usun da travmaları kolayca silemediği, hatta belleğin acıya daha duyarlı olduğu, insanlığın binlerce yıldır süren serüveni sonucu ortaya çıkan temel yaşam maddelerinden biridir. Eğer yaşamın da bir kurallar kitabı olsaydı muhakkak ki bellek, unutuş, hatırlama ve acı bu kitapta oldukça yüklü bir bölüm oluştururdu. Zira insanlığın ortak tarihine bakıldığında tarihin daha ziyade acıyla, savaşlarla, kayıplarla ve göçlerle içkin olduğu görülür. Bellek bireysel olduğu kadar toplumsal bir yön de taşıdığı, bireylerin kişisel hikâyeleri ancak toplumsal bir zemine ve tarih hattına oturduğunda anlam kazandığı için mübadele olgusunun da sadece mübadeleyi yaşayanların belleğinde değil, onların ister kan bağı ister mekân bağı ister yazgı bağı olsun ilişki kurdukları diğer kuşaklarda da derin izler bıraktığı görülür. Zira Yorulmaz da mübadeleyi doğrudan yaşamasa da hem yaşadığı bölge hem de aile geçmişi nedeniyle bu ortak hafızanın içinde yoğrulmuş ve yaşamı boyunca kendini mübadil olarak tanımlamıştır. Yorulmaz'ın 1990'lı yılların başından itibaren konuya eğilmesi de aradan geçen yaklaşık yetmiş yıla rağmen belleğin bu travmayı aşmadığını, mutlaka dile dökülmesini, açığa çıkmasını, yüzleşilmesini beklediğini de göstermektedir.

Ahmet Yorulmaz, mübadele konusunu edebî sahada işleyen öncül isimlerden biridir. Bu çalışmada konu edilen *Ulya* romanı mübadele edebiyatında ve Ahmet Yorulmaz külliyatında iki açıdan farklılık teşkil eder. Bunlardan ilki romanın karakteri olan Ulya'nın bir kadın oluşu ve süreci de bu açıdan yaşamış ve değerlendirmiş olmasıdır. Zira yazarın diğer romanlarındaki ana karakterleri erkektir. Eserin merkezindeki bakış açısının kadına kaydırılması mübadele meselesine alışılmış özenin yorumunun dışında bir yorum kazandırılmasına vesile olmuştur. Eserin ikinci ve daha mühim olan özelliği ise Ulya'nın Rum ve Hristiyan kimliğidir. Mübadele olgusuna Türk edebiyatında Türk karakterlerin bakış açılarından yaklaşıldığından bu durum, Ulya'nın kimliğinin mübadele meselesine ötekinin gözünden farklı ve çoğulcu şekilde bakılmasını sağlamıştır. Yorulmaz'ın Ulya'ya da diğer romanlarındaki karakterlere yaptığı gibi mübadele söylemi konusunda daha insalcı ve tarafsız bir tutum yüklediği görülür. Ulya söylemlerinde ötekiyi ya da bizi yüceltecek ya da

rencide edecek bir dile başvurmamıştır. Yorulmaz'ın mübadele konusundaki bu tutumu Türk edebiyatında azınlıklara yönelik söylemin dışında daha yapıcı bir dil oluşmasına yardım etmiştir.

Mübadele konusunda Herkül Milas'ın (1998) “Türk Edebiyatında Yunanlı'nın İmajı - Karşılaştırmalı Bir Yöntemle Ulusçuluk Ve Kimlik Sorunları” ve Sacit Ayhan'ın (2008) “Türk Romanında Azınlıklar (1872-1950)” başlıklı doktora tezlerini de anmak gerekir. Her iki tez de öteki olarak ötekinin hikâyesini çözmek açısından önem taşımaktadır. Bu tür çalışmalar mübadele gibi çok yönlü ve farklı toplumların ortak travmalarını içeren konuların daha uluslararası bir seviyede ve disiplinler arası çalışmalarla ele alınmasının örnekleri olması açısından bundan sonraki çalışmalar için de örnek oluşturmaktadır. Ortak belleğin yıllardır siyasiler tarafından bir türlü çözülemeyen sorunları belki de farklı uluslardan bilim insanlarının ortak çalışmaları ile çözüme bir adım daha yaklaşıacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgün, A. (2015). Türk edebiyatı bağlamında edebiyat göç ilişkisi ve göçmen edebiyatları üzerine bir değerlendirme. *Göç Dergisi*. 2 (1), 69-84.
- Akıncı, B., Nergiz A. ve Gedik E. (2015). Uyum süreci üzerine bir değerlendirme: göç ve toplumsal kabul. *Göç Araştırmaları Dergisi*. 1 (2), 58-83.
- Ayhan, S. (2008). *Türk romanında azınlıklar*. Yayınlanmamış doktora tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar nasıl anımsar?* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Derişoğlu, E. ve Bilecen, T. (2017). Ahmet Yorulmaz'ın romanlarında mübadele ve sosyo-kültürel çatışmalar. 15. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*. 11-12 Eylül 2017. Komrat Gagauziya / Moldova.
- Ekici, S. ve Tuncel, G. (2015). Göç ve insan. *Birey ve Toplum / Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (9), 9-22.
- Ercan, S. (2006). *Yaşar Kemal, Ahmet Yorulmaz ve Sabâ Altınsay'ın eserlerine Lozan Mübadelesi'nin yansımaları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Halbwacs, M. (2019). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri* (B. Uçar, Çev.). Ankara: Heretik Basın Yayın.

- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif hafıza* (B. Barış, Çev.). Ankara: Heretik Basın Yayın.
- Mutlu, N. Y. (2005). *Lozan'da Mübadele veya memleketin Türk nüfusunun arttırılması*. Ankara: Kendi Yayını.
- Millas, H. (2000). *Türk romanı ve öteki. Ulusal kimlikte Yunan imajı*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Millas, H. (1998). *Türk edebiyatında Yunanlının imajı/ Karşılaştırmalı bir yöntemle ulusçuluk ve kimlik sorunları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Millas, H. (2005). Türk edebiyatında nüfus mübadelesi: metinlerin arasındaki fıslıtı. *Ege'yi geçerken - 1923 Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2017). *Her mübadele bir yaradır, izi kalır*. 14.06.2020. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/her-mubadele-bir-yaradir-izi-kalir-40568075>.
- Sakallı, F. (2015). Türk hikâyesinde mübadele. *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*. 4, 101-116.
- Sancar, M. (2010). *Geçmişle hesaplaşma / unutma kültüründen hatırlama kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Söylemez, M. (2019). Göç türküleri: Yunanistan mübadilleri örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 8 (4), 2544-2563.
- Türkeş, A. Ö. (2009). Toplum ve kimlik kurma kılavuzu olarak roman. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce C. 9. Dönemler ve Zihniyetler*. 844-869.
- Uzman, N. (2018). *Türkiye'nin mülteci ve muhacir politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yorulmaz, A. (2010). *Ulya Ege'nin kıyısında*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.